

EGY NYELVÉSZ OLVASÓNAPLÓJA

TERTS ISTVÁN

Négy pszichiáter, az amerikai Paul Watzlawick, Milton H. Erickson és Bruno Bettelheim, valamint az angol Charles Rycroft írásai a nyelvről II.

Bruno Bettelheim (1903–1990) a *holokauszt* szóról és Freud angol fordításáról

Bettelheimről, előljáróban

Bruno Bettelheim magyarra fordított tanulmánykötetének utószavában (Bettelheim 1988a: 244) Almási Miklós azt állítja, hogy Bettelheim tette meg a döntő lépést „az individuálszichológiától az egyént a társas, társadalmi környezetben vizsgáló módszer és emberfelfogás felé”. A Palo Alto-iak maguk ezt nem hangsúlyozzák, nem is említik Bettelheimet, de az utószó szerzőjének abban valószínűleg igaza van, hogy a közvélemény, a „művelt nagyközönség” erre felé orientálásában Bettelheimnek mint igen széles ismertségnek örvendő pszichológusnak fontos szerepe lehetett.

Bettelheim több pszichológiai területen is híres lett: (egykori koncentrációs táborig fogolyként) az extrém körülmények közötti viselkedés leírójaként, a gyermeknevelésről sokat publikáló pszichológusként, főleg a mese és a televízió gyermekekre gyakorolt hatásának közvéleménnyel sokszor szembemenő elemzőjeként (aki szerint nem „Thomas, a kis mozdony” típusú, hanem igenis a „véres” Grimm-mesék nyújtják a gyermekeknek oly szükséges katarzist) és az autizmus kutatójaként (ugyanakkor teljesen hamisnak bizonyult az az állítása, hogy tudattalanul az elutasító anyák okozták az autizmust).

Ezekről mindről itt nincsen mód és talán szükség sem szólni – csak utalok arra, hogy egész munkásságáról, az általa kavart jókora vitákról és az ő szakmai, sőt emberi hiteléről részletesen szól az igencsak kritikus és nagyon elfogultnak tűnő Richard Pollak terjedelmes könyve (Pollak 2005). Én csak két konkrét témában fogom idézni Bettelheimet: az egyik a *holokauszt* szóval, a másik pedig a Freud-szövegek angol fordításával kapcsolatos véleménye. Mindkettő nyelvészeknek is elgondolkodtató, és az álláspontja – azt hiszem – teljes mértékben elfogadható (mint látni fogjuk, ezt még a hiperkritikus Pollak is elismerni kényszerült).

(A mesék elemzéséről szóló könyve [Bettelheim 1985], mely értelemszerűen tele van nyelvi vonatkozásokkal, nyilvánvalóan nem szorul az én ajánlásomra, hiszen az egész világon olvassák, és nálunk is már nem kevesebb, mint hét kiadásban jelent meg.)

Mivel Bettelheim egész életútja jelen összefüggésben is tanulságos, következék egy német nyelvű (osztrák) nekrológ fordítása (Castner 1990):

Daniela Castner: A gyermeki lélek tisztelete

Bruno Bettelheim, a nagy pszichoanalitikus, meghalt. Öngyilkos lett, vagy helyesebben: a halált választotta, mint tanára, Freud is, 87 évesen, egy agyvérzés után.

Más párhuzamosságok is vannak Freuddal. Egy bécsi zsidó sorsa: 1903-ban született, kiűzték hazájából, kultúrájából, mindenekelőtt azonban nyelvéből. [Megszakítom a nekrológot és idézek Pollak nyomán (451) magának Bettelheimnek a késői leveleiből: „Én már nem tudok németül”; [amerikainak érzi magát] „már amennyire egy öreg bécsi zsidó valaha is amerikai lehet”.] Egy évet koncentrációs táborban töltött Dachauban és Buchenwaldban, 1939-ben kiszabadul hóhérai karmaiból, és Amerikába megy.

Az egyén sebezhetősége

Az egyén sebezhetősége végletes helyzetekben, a félelem, a szükség, a szankcionált erőszak légkörében: ez a trauma határozza meg ettől kezdve érzés- és gondolatvilágát, egész életművét.

Ő maga autisztikus gyerekekkel végzett többévi, rendkívül eredményes munkáját e trauma feldolgozásaként élte meg: a tisztelet szó egyike legfontosabb fogalmainak. Nagyon mélyen megtapasztalta, hogy mit jelent az emberek számára a megaláztatás.

A gyermek joga a tiszteletre, veleszületett okosságának respektálására: ez az osztrák lélek országában még ma is nagyon távol áll attól, hogy emberi jog legyen.

*A gyermek okosságának respektálása: két Bettelheim-könyv keltett különösen nagy figyelmet német nyelvterületen, *The uses of enchantment. The meaning and importance of fairy tales* (1976) és *On learning to read. The child's fascination with meaning* (1982)¹ [Kinder brauchen Märchen (A gyermekeknek szükségük van a mesékre) és Kinder brauchen Bücher (A gyermekeknek szükségük van könyvekre). A két könyvnek nagyon jól sikerült párhuzamos szerkezetű német címet találni. A nekrológ eredeti szövege kizárólag ezeket tartalmazza.²] Az „ártatlan gyermek”-ről szóló szentimentális, édeskés elképzeléssel szemben – amely mind az Egyesült Államokban, mind Európában éppen a haladó pedagógiát jellemezte – Bettelheim a gyermek eltagadott „rossz” oldalát védelmezte.*

Nem elfojtással uralkodhat az ember az agresszió, ellenkezőleg. A hetvenes éveknek a tekintélyelv ellen harcoló mozgalma vitatta a freudi agresszió-ösztönt. A romantikus-feminista mozgalom még ma is hajlik arra, hogy az agressziót kizárólag erőszakos társadalmi viszonyok eredményének tekintse.

Bettelheim nem teszi föl magának ezt az elméleti kérdést, ő a tényekből indul ki. A gyermekek világában van erőszak és félelem. Egy egészséges világot hazudva meg-

¹ A könyv 1981. december 12-én jelent meg, valószínűleg ennek tulajdonítható, hogy a megjelenés éveként a forrásokban többnyire 1982 szerepel. A google képein látható különféle kiadások borítói mind csak Bettelheim nevét tüntetik fel, a hivatkozások azonban gyakran jelzik Karen Zelan társszerzőségét, ehhez lásd különösen *Applied Psycholinguistics* 5/2 (1984) pp. 175–182 (Book review).

² Megérdemlik nevük közreadását a német fordítók: a korábbi könyv Liselotte Mickel és Brigitte Weitbrecht, a későbbi Liselotte és Ernst Mickel munkája.

sértjük a gyermekek intelligenciáját; szükségük van mesékre, mítoszokra, a Bibliára, a nagy költészetre, hogy megtanulják megismerni és megérteni magukat. „Zsuzsi labdázik, labdázik Zsuzsi?” – az ilyen olvasmányok megsértik a gyermekek büszkeségét.

Bettelheimet a szublimálás, az agresszió fantáziában és játékban való kiélése érdeklí, védelmezi a meséket, a mítoszokat, a gyermekek fantáziabeli agresszió iránti szükségletét.

Még tavaly októberben megjelent Szükségük van a gyermekeknek a tévére? című tanulmánya (Brauchen Kinder Fernsehen? [1988b]) is a gyermekek agresszív fantáziára való jogát védelmezi. Nem a televízió mint olyan teszi a gyermekeket agresszívvá, ellenkezőleg – így szól provokatív állítása –: bizonyos mértékben még ez a pocskondiázott médium is szolgálhatja a szublimálást. A tulajdonképpeni veszély nem a formában, hanem a tartalomban rejlik.

Az elfojtás veszélyei

Amilyen hevesen védelmezi Bettelheim a gyermekek jogát a jelentőségteli irodalomra, ugyanúgy bírálja azt a leegyszerűsítő tendenciát, amely a televíziós médiumot jellemzi.

Bettelheim zsidó. Fantáziáját az Ótestamentumnak, a könyvek könyvének tanulmányozása gyújtotta fel. Csak a szó mágikus jelentése válhat a gyermek számára intellektuális ösztönzővé. A nagykorúságra nevelés azt is magába foglalja, hogy a mítikus jelentés szükségletét tiszteletben kell tartani.

Az elfojtásban van veszély, mert cselekedetekre sarkall, és nem a fantáziában.

A holokauszt szóról

Bettelheim először egy beszédében foglalkozott a holokauszt szóval, majd a beszéd többször is megjelent írásban. A *The holocaust – one generation later* című tanulmány először az *Encounter* című folyóiratban jelent meg (én ezt használtam: Bettelheim 1978), majd pedig a *Surviving and other essays* című kötetben (Bettelheim 1979: 84–104), de az ebből készült magyar fordításban (Bettelheim 1988a) nem szerepel (a szerkesztő nincsen megnevezve, és elő- vagy utószó sem indokolja a válogatást és így a kihagyást). A tanulmányból idézek (Bettelheim 1978: 10–11):

Legelőször nem a náciak szerencsétlen áldozatait nevezték holokauszt-nak érthetetlen és elkerülhetetlen sorsukat. Az amerikaiak használták ezt a mesterséges és nagyon technikai fogalmat annak megnevezésére, hogy a náciak kiirtották az európai zsidókat. Ha a legközönségesebb tömeggyilkoságnak nevezik, akkor ez az esemény rögtön heves viszolygást vált ki, míg egy ritka és speciális műszo esetében arra van szükség, hogy ezt érzelmi jelentéssel bíró szóval fordítsuk vissza. Technikai vagy újonnan alkotott műszavak használata a hétköznapi szókinccs szavai helyett egyike a legismertebb és legelterjedtebb stratégiáknak arra, hogy distanciát teremtsünk, és ezáltal az intellektuális tapasztalatot az emocionálistól elválasszuk. Ha holokauszt-ról beszélünk, ez megengedi, hogy intellektuálisan kezeljük az eseményt, mivel a nyers tények, ha közönséges nevükön említjük őket, érzelmileg legyőznének bennünket – ez olyan katasztrófa volt, amely felülmúlja minden megértési és elképzelési képességünket, annyira, hogy saját akarataink ellenében kényszerítenünk kell magunkat, ha ezeket a borzalmas történéseket integrálni akarjuk a valóságról alkotott képünkbe.

Ez a fajta nyelvi körülírás már akkor megkezdődött, amikor mindezek a dolgok még csak tervezési stádiumban voltak. A náciak maguk is – pedig általában sem szavaikban, sem tetteikben nem hiányzott a brutalitás – visszaretentek attól, hogy világosan leírják szándékukat, és ezt az undorító tömeggyilkosságot „a zsidókérdés végső megoldása”-nak [Endlösung] nevezték. Hiszen egy kérdés megoldása végül is tiszteletreméltó feladat, amíg föl nem kell ismernünk, hogy a tervbe vett megoldás kiszolgáltatót férfiak, nők és gyermekek millióinak önkényes és szennyes legyilkolásában áll. Azok a nürnbergi bírúk, akiknek ezekkel a náci bűnösökkel kellett foglalkozniuk, maguk is az óáltaluk gyakorolt körülírás példáját követték, amikor egy új szót alkottak, részben görög, részben latin szótövből: a genocídiumot. Ezek a mesterséges, technikai műszavak nincsenek arányban legerősebb érzéseinkkel. Az ember öröklötten irtózik mindenféle öléstől. A gyilkosság szó legkorábbi gyermekkorunktól mély viszolygást kelt bennünk. Ezért az volna helyes, ha a gyilkosságot, akármilyen összefüggésben merül is föl, igazi nevén neveznénk, és nem valamilyen klasszikus nyelvekből vett distanciateremtő tudóskodó szavakkal fednénk el.

Ha ezt a közönséges tömeggyilkosságot holokauszt-nak nevezzük, akkor nem az történik, hogy egy olyan sajátos szót találtunk, amely a megjelölt fogalom negatív sajtószertüségét meghagyja és lassan olyan érzésekkel tölti meg, melyek arányosak a megjelölt eseménnyel. A holokauszt szó pontos fordítása „tűzáldozat”. Ez a szó azonban a zsoltárirók nyelvéből való, és hozza magával ezt a mély jelentését [konnotációját] mindazok számára, akik ismerik a Bibliát és a Biblia sokféle érzelmi felhangját. A „holokauszt” vagy „tűzáldozat” fogalmának használatával tudatos és nem tudatos jelentéseltolással tökéletesen hamis összefüggéseket hozunk létre egyrészt a legfélelmetesebb tömeggyilkosság, másfelől a mélyen vallási jellegű ősi rítusok között.

Ha ilyen erős, nem tudatos vallási asszociációjú fogalmat használunk több millió zsidó gyilkolására, akkor ennek az lesz a következménye, hogy e szörnyű tömeggyilkosság áldozatait megfosztjuk az egyetlen jótól, ami még megmaradt nekik: az egyediségtől. Ezt a legbrutálisabb, legérzékletlenebb, legborzalmasabb és legviszszatasztóbb tömeggyilkosságot tűzáldozatnak nevezni megszenteltetés, Isten és az emberek profanizálása.

A híres *Shoa* című film³ mindnyájunknak megtanította ezt a szót (és hogy zsidók inkább ezt részesítik előnyben, amely már a középkor óta használatos volt, magyarul pedig a *Vészorkorszak*-ot használják), de a *holokauszt* szó használatának ilyen mély és megdöbbentő elemzése – nekem legalábbis, bevallom – nem jutott eszembe. A konnotációkra valószínűleg azok sem figyeltek oda, akik pedig utánanézték a görög szó szerteágazó etimológiájának, ideértve természetesen eredeti ószövegségi hátterét is.

Lássuk a pusztá filológiai tényeket.

A görög *holokauszt* szóösszetétel a *holosz* 'teljes' és a *kauszisz* 'égetés' szavakból (előbbi szerepel a *holisztika*, a *holocén*, a *hologramm*, a *kat[h]olikus* szavakban; az utóbbiból való például a *kauter* nevű kiégetésre szolgáló orvosi műszer). A „teljes áldozat” arra utal, hogy az áldozati állat testét az oltáron teljes egészében elégették.

³ A francia Claude Lanzman rendezte dokumentumfilm (1985). Lásd például: https://en.wikipedia.org/wiki/Shoa_film

Ugyanis – mint Mózes 3. Könyvében (1–7) szerepel – a régi zsidóság többféle áldozatot ismert; ezek egy fajtája, a véráldozat pedig lehetett olyan, hogy az áldozati állatnak csak egy részét (a zsírt és a belsősegeket) égették el, míg a többi rész (a hús) a papságot illette, vagy pedig olyan, amikor (a bőrt kivéve) az egész állatot elégették: ez az „egészen eléggő áldozat”. (A Zsoltárok Könyvében, 51, 21. Károli Gáspár „az égő és egész áldozat”-nak fordítja.)

Ami a görög szónak a bibliai kor utáni használatát illeti, a Kluge-féle etimológiai szótár (Kluge 2002: 419) arról tájékoztat, hogy a *holokauszt* szót az angolban és a franciában alkalmanként már régebben is használták ’tömeges megsemmisítés (például háborús veszteségként, tűzvész következtében)’ értelmében. Utóbb csak szűkebb értelemben lett használatos az 1979-ben bemutatott amerikai televíziós sorozat⁴ címeként, majd köznévként.

Sárközi Mátvás (minden tipográfiai és néha lexikográfiai elégtelensége ellenére) nagyon figyelemreméltó szótárában (Sárközi 2005: 235) ez olvasható: *Holokauszt Görögül holokauszton = tűzben eléggő áldozat. A zsidóság és a cigányok kiirtását célzó náci program elnevezéseként Elie Wiesel nyomán az 1980-as években lett általános.* (Érdekes, hogy önéletrajzában maga Wiesel ezt a mozzanatot nem említi, viszont a könyv utószavában (Wiesel 1996: 677) Raj Tamás igen. Ő azonban a maga igen érdekes, a jiddis szavak kapcsán az egész zsidóságról szóló könyvében (Raj 1999) csak használja, de nem elemzi a *holokauszt* szót.

Egy hatalmas és informatív munkában (Komoróczy szerk. 1995: 509 [lábjegyzet]) ez olvasható: „A második világháború éveit, a zsidók megtervezett, tömeges meggyilkolásának korát, Magyarországon a zsidó közösség mindjárt a háború végén *Vészorkorszak*-nak nevezte el. Izraelben a *Soa* (ejtsd: *soá*), névelővel: *ha-soa* (angolos helyesírással: *ha-Shoah*), ’(teljes) pusztulás’, ’katasztrófa’ szó terjedt el [amely szó a középkortól használatos volt], ezt fogadták el hivatalosan is; maga a héber szó a Bibliából jön (Jes. 10, 3 [„a messzünnen rátok jövő pusztulás”]) [...] Arra, ami valójában történt, nem lehet *jó* szót találni.”

Hadd ismétljem meg a lábjegyzetnek ezt az utolsó mondatát mint alkalmas lezárását a Bettelheim indította vitának: **Arra, ami valójában történt, nem lehet jó szót találni.**

*

A lezárás ellenére hadd hozzam szóba ismét a Vászolyi-szövegek kapcsán már említett különlegesen (kínálkozó erősebb jelzőket elkerülve) „szerencsétlen” könyvet, az *Első magyar sznobszótár*-t (Cserháthalápy 2010). Ennek igencsak gyengére sikerült előszava végtelenen – és tendenciózusan – leegyszerűsítve az idegenszó-használat közismerten nagyszámú motívumából csak a sznobságot említi. De tegyük fel, hogy ez az előszó tanulmányként rendesen körüljárna az idegenszó-használat eseteit, okait/céljait: valószínű, hogy nem példálózna a *holokauszt* szóval, annál nem találna megmagyarázni- és kivetnivalót. Sajátos szerkezetének megfelelően a „Sznobszótár” a magyar szavakból indul ki, tehát ha megvolna a *holokauszt*, a *vészorkorszak*-nál szerepelne. *Genocídium* viszont szerepel – tehát a szótár szerint mint „sznob szó” ke-

⁴ A filmről lásd például: <http://mult-kor.hu/cikk.php?id=766>

rü lendő – a *népi rtás*-nál. Még egy mozzanat. A magyar történelemből ismert műszó a *siculicidium* az 1764-es madéfalvi veszedelem megjelölésére. Az is sznobság volna, ha e tragikus eseményt a magyarság körében szinte már kultikusan használt latin nyelven említik, maguk a székelyek is? Ráadásul ezt megerősíti a kronogramma (a latin nagybetűk római számként – sorrendben vagy a sorrendtől függetlenül – történő összeolvasása): *sICVLICIDIVM = MDCCLV VIII = 1764*.

Freud amerikai fordításairól

Bettelheim először egy egyetemi előadásában, majd az ebből készült – igaz, kis terjedelmű és sok szempontból inkább vitairatnak, mint nyelvészeti könyvnek minősítendő – könyvében (Bettelheim 1982) Sigmund Freud életművének amerikai fordítását elemzi. Saját egykori bécsi – még Freud kortársaként végzett – tanulmányai és a német eredetikkél való gondos egybevetés alapján azt állapítja meg (de a pamflet stílusának megfelelően így is lehet fogalmazni: azt a vádat fogalmazza meg), hogy a köznapi nyelv szókinsének a görög-latin eredetű (vagy mintájú) orvosi szaknyelvvé való helyettesítése nem stilisztikai kérdés, hanem annak következménye (és később oka is), hogy Amerikában (és nyilván a németül már nem tudó, ezért az egész irodalmat már csak angol változatában ismerő és használó világban) szakmai ügygé vált. Bernard Shaw szerint a szakmák (és így a nyelvük is) összeesküvés a laikusok ellen: *All professions are conspiracies against the laity*. Ez a kemény megállapítás *Az orvos dilemmája* című drámájában szerepel, mely Réz Ádám fordításában színpadra került ugyan, de nyomtatásban nem jelent meg.⁵ Ő persze nem helyeselte ezt a folyamatot, hanem a laikusok oldalán állt. Neil Postman, akinek *Crazy talk, stupid talk* című könyvében találtam ezt a Shaw-idezetet (Postman 1976: 226), mint talán első számú kedvenc szerzőm számos más könyvében is elemezte ez a folyamatot. Pollak azzal nem ért egyet, hogy Bettelheim ezt az egész folyamatot „összeesküvés”-nek tekintette, de maga is azt állítja, „Freud hangsúlyozta, hogy a pszichoanalízis nem az orvostudomány egyik ága, s nézeteit nem emelte törvényerőre, sőt azt szerette volna, ha a szakma laikus analitikusok előtt is nyitva áll. Az analízis az Egyesült Államokban [az ő] akarata ellenére vált orvosi szakmává” (Pollak 2005: 450). Egyetértőleg idézi Bettelheimet: a „félreformátások komolyan megváltoztatták Freud mondanivalóját, s emberséges eszméit és meglátásait elvonttá, személytelenné, roppant elméletivé, nagy tudásról árulkodóvá és gépiessé, egyszóval »tudományossá« tették”. Majd így fogalmaz: „Eszméi ugyan romantikusak voltak egy kissé, Bettelheimnek igaza volt abban, hogy Strachey igyekezett tudományosabbá tenni Freud néhány írását” (Pollak 2005: 449).

A magyarban „emberséges”-sel fordított jelző persze sok mindent magába foglal: a leginkább a filozófiában egy időben sokat emlegetett „mindennapiság”-ra vonatkozik, arra, amit Freud mindenképpen szeretett volna megőrizni. Arra, hogy minden embernek, a laikusoknak is legyen módja a pszichoanalízis módszereivel segíteni magán, ne csak annak, akinek erre van – általában nem is kevés – pénze.

⁵ A darab Hevesi Sándor fordításában jelent meg 1910-ben.

Hadd tegyek egy kis kitérőt. Vászolyi kapcsán már említettem Fónagy Ivánt és igen fontos interjúját (Fónagy 1997/2001). Szépe György Fónagy Ivánról szólva így ír: „arról álmodott [1945-ben]: a falusiak számára is elérhetővé teszi a pszichoanalízist, amelynek a fontosságáról meg volt győződve a mindennapi életben is” (Szépe 2013: 193). Ennek „realitása”-t illetően érdemes idézni a szótára kapcsán említett Sárközi Mátyás *A bizarr évei* című könyvét, mely éppen azokról az 1945 után nem sokkal következő évekről szól, amelyekben nemcsak Fónagy álma, de például Bartók Béla itthoni esélyei is szertefoszlottak. Sárközi Lukács György egy 1947-es előadása kapcsán ezt írja:

„[A]zt állapította meg, hogy a népi irodalom [...] a magyar nép hangjának megszólaltatását jelentette. Ez a hang – Lukács szerint – manipuláltan szólalt meg, főként azért, mert a népi írók csoportjának egy részét a népért aggódó, de polgári-értelmi-ségi írók alkották, akik magukkal hozták adott pesszimizmusukat, irracionális magatartásukat, miszticizmusukat és realizmus ellenes modernségüket. Lukács, úgy látszik, nem ismeri el, hogy mindezek az elemek bőségesen megtalálhatók a magyar parasztság lelkivilágában, a népmesék és népballadák tanúsága szerint is, tehát az úgynevezett népi irodalom nem polgári forrásokból merítette ezt” (Sárközi 2009: 38).

Pollak szerint (figyeljünk a szóhasználatra még ebben az elismerő megjegyzésben is!): „Bettelheim a kezdetektől erről papolt tanítványainak, [...] ifjú nevelőtanárainak is egészen világosan a tudtára adta, nem híve annak, hogy a személyzeti megbeszélések, illetve az alkalmazottak tollbamondásai pszichoanalitikus fecsegéstől hemzsegenek” (Pollak 2005: 449).

Egyszer egy nyugat-németországi nyelvészeti továbbképzésen megdöbbenem, hogy a magánbeszélgetések stílusát is mennyire áthatotta a tudományos(kodó), elsősorban angol szavaktól hemzsegő nyelvezet. Ehhez a témához analógiaként szolgáljon egy adalék – éppen az egyéni műszóalkotásairól (el)híres(ült) Martin Heidegger kapcsán. Carl Friedrich Weizsäcker⁶ német fizikus és filozófus (1912–2007), aki rendszeres kapcsolatban állt Heideggerrel, így számolt be találkozásaiknak erről a vonatkozásáról (Weizsäcker 1988: 186):

Valamennyi gátlás, ha beszélgetés közben az ő saját filozófiájáról esett szó, mindig is megvolt bennem. [...] Megjelent írásainak neologizmusaira sem ugyanezen a nyelvezeten (ezt biztos, hogy meg is akadályozta volna), sem a fesztelen köznyelven nem tudtam beszélni, annak ellenére, hogy – legalábbis a későbbi időben – semmiféle nehézséget sem jelentett nekem, ha ezeket másoknak kellett elmagyaráznom. Amikor ő beszélt, akkor ez természetesen teljesen a „heideggerianizmusok” nélkül folyt, vagy pedig olyan természetesen, olyan közvetlen kijelentésmódban, hogy ezek a kifejezések nem is tűntek neologizmusoknak. A marburgi előadásai [...] ugyanennyire köznyelvi. Úgy gondolom, hogy ezek a valaha írt legjobb írásai közé tartoznak. Ezekben megtalálom ugyanazt a világos megfogalmazást, amit beszédéből ismertem. Ha írásbeli előadasmódjával nehézségeim voltak, néha szerényen

⁶ A név közismertebb viselője a testvére: Richard von Weizsäcker (1920–2015) német államelnök, akinek a hivatali ideje (1984–1994) alatt újra egyesült Németország.

előhozott bolondozással segítettem magamon; ezekre gyakran meglepően pozitív volt a reakciója. [Egyszer egy hamburgi konferencián Weizsäcker nem tudott jelen lenni Heidegger előadásán, ezért az a szállodai szobájában egyedül csak neki még egyszer felolvasta az egészet.] *Így például a nyelvről szóló privát előadása után egy kelet-európai zsidó anekdotát meséltem el neki. Ebben egy férfi szerepel, aki egész nap csak a kocsmában ül, és amikor megkérdezik tőle, hogy miért, ezt válaszolja: – Hát, a feleségem miatt! – Miért, mi van vele? – Hát, csak beszél és beszél és beszél... – De hát mit beszél? – Azt nem mondja meg! – Így van ez – mondta Heidegger.*

A továbbiakban – bár a könyv nem vastag – Bettelheim számos nyelvi példán illusztrálja ezeket a változtatásokat (szerinte torzításokat), melyekből Pollak is jó néhányat idéz. (Érdekes, hogy a könyv megjelent németül is: Bettelheim 1986. Ha nem is a saját német szavaival, mert a könyvet más fordította le, nem ő maga, de az Amerikába került szerző német nyelven magyarázza el németeknek, mi van meg az ő nyelvükben, és így mi az, ami ebből elveszett az óceánon túlra kerülve.)

Nem követem Bettelheim konkrét példáit (bár németesként nagyon tanulságosak voltak), hanem a szerző véleményének a Pollakénál sokkal rokonszenvesebb (és hitelesebb) megerősítéséért majd egy pszichoanalitikai kislexikonhoz, Charles Rycroft szótárához fordulok.

Még csak ennyit: Pollak nemcsak ténybelileg ismeri el Bettelheim igazát, hanem azt is kijelenti, hogy ez „valaha napvilágot látott leggördülékenyebb stílusú írása” (Pollak 2005: 448). Ez ebben az esetben bók, de más könyveit illetően implicit bírálat.

*

Gondolatok Charles Rycroft (1914–1998) kritikai szótáráról

Pollak hangsúlyozza (és ebből persze következtetéseket is levon), hogy Bettelheim alig idézett szakirodalmat a Freud-fordításokról szóló könyvében. Pedig – de ezt már én mondom – ekkor már jó pár éve olvasható volt egy őt támogató (és egyébként is igen fontos) könyv: Rycroft 1972 (első kiadása 1968-ban jelent meg). Nagy kár, hogy nem keltette fel a figyelmét e lexikon, mert hallatlanul érdekes (és olvasmánynak is kitűnő) előszavában Rycroft egyetért vele, sőt teljes általánossággal fogalmazza meg a problémát.

Pollak, bár hivatkozik pár Freud-fordításokkal foglalkozó munkára (528–529, illetve a jegyzetknél 450), meglepő módon maga sem említi Rycroft művét. Rycroft, mint látni fogjuk, teljesen Bettelheim szellemében nyilatkozik erről a kérdésről, de 1968-ban természetesen nem hivatkozhatott még az ő 1982-es könyvére (a későbbi, 1988-as kiadásban már hivatkozhatna éppen, de nem teszi; az ebből készült magyar fordításnak az előszavában Bókay Antal viszont, aki természetesen ebben az egész kérdésben egyetért Rycrofttal és így Bettelheimmel is, említi Bettelheim könyvét [Rycroft 1994: 9]).

Rycroft munkája először angolul – és be kell vallanom: teljesen véletlenül (egy könyvtár felszámolásakor) – került a kezembe. Azt kell mondanom, hogy az előszava mint olvasmány is óriási élvezetet szerzett. A méltán híres angol humorral, így az understatementtel és ugyanakkor csípős szakmai önkritikával bőséggel lehet találkozni benne (a fordító Rácz Dánielnek ezeket igen jól sikerült visszaadnia). Visszautalok

példaként arra, amit a Junghoz való viszonyáról (a „nincs kanala hozzá” effektusról) már idéztem tőle, de a még idézendők is ezt illusztrálják majd).

Ez az előszó nemcsak stílusában, hanem mondanivalójában is – a szakmán kívüli általános, azon belül főleg a nyelv iránt érdeklődő olvasók számára – igen tanulságosan fejteget fontos kérdéseket. A „szaknyelv” című részben a szakzsargon szükséges és szükségtelen használatát mutatja be. Az elsöre egy idézet: „Néhányan ellenzik az analitikus zsargon használatát, azt állítván, hogy az emberi tapasztalásról szak kifejezések használata nélkül is lehet írni. Kétlem, hogy azok, akik ezt az álláspontot vallják, tisztában vannak azzal, hogy néhány abnormális lelki állapot mennyire távol esik a mindennapi tapasztalástól” (14). Utóbbira példa:

„[A] szakzsargon olyan elméletek felépítésére használható, amelyek valójában csak tautológiák. Ezek belsőleg következetesek, és intellektuálisan kielégítőek, de nem azért, mert valóban megmagyarázzák a tényeket, hanem mert a bennük foglalt szakkifejezések definíciói gyönyörűen illeszkednek egymáshoz. [...] a vonzerő, amit Freud kedvelt koncepciója [...] néhány analitikusra gyakorolt, nem abból ered, mint ha pontosan tükrözné az emberi lélek működését, hanem egy belsőleg konzisztens elmélet intellektuális és esztétikai vonzerejéből származik. Ennek részei tökéletesen illenek egymáshoz, és ez még akkor is így van, ha bebizonyosodik róla, hogy teljes képtelenség az egész. További csapdát jelent, ha a zsargont a tudatlanság leplezésére használják. [Milyen szerencse, hogy a mi szakmánkban erre a jelenségre lámpással keresve sem találhatnánk példát...!] A tudományos szavak, különösen, ha ősi nyelvből származnak, jól hangzanak, kellő hatást gyakorolnak egy naív személyre. A pszichiáterek, régi jó orvosi szokás szerint, gyakrabban vétkesek az ilyen tudattalan csalásban, mint az analitikusok, azzal a gyakorlattal vagy trükkel, hogy a beteg panaszait görög nyelvre lefordítják, majd biztosítják a beteget arról, hogy baja egy idegen vagy egzotikus nevű betegségnek tulajdonítható. [...] ami meglehetősen különös, [az, hogy] ettől mindkét fél jobban érzi magát, az orvos azért, mert úgy érzi, tett valamit, a beteg azért, mert szenvedése kapott egy elnevezést, amely ettől kevésbé misztikus” (15–16).

(Mint ismert, Molière e „régii jó orvosi szokások”-at részletesen megjeleníti *A képzelt beteg*-ben: lásd a Prológusban a „nagy latin mondatok”-at (Illyés Gyula fordítása), a 3. közzjátékban pedig az álmot hozó „álomhozó erő”-t (Csokonai Vitéz Mihály fordítása).

Ez után az általános (ön)bírálat után tér rá a szerző a pszichoanalízis sajátos helyzetére és problémájára:

„Miután elkerülte a szakzsargon csapdáit, az angol olvasónak, aki elhatározta, hogy megbirkózik a pszichoanalízissel, ezután meg kell küzdenie azzal a nehézséggel, hogy a pszichoanalitikus irodalom legnagyobb részét németül írták, sőt nagyrészt eredetileg németül is gondolták ki. Sajnos elképzeléseket nem lehet teljes egészükben átültetni egyik nyelvből a másikba úgy, hogy egyszerűen szóról szóra lefordítjuk őket, és komolyan szembe kell néznünk azzal a lehetőséggel, hogy valami lényegi történik egy elképzeléssel vagy elmélettel, ha lefordítjuk egy másik nyelvre. A bevándorlókhoz hasonlóan egy idegen nyelv fogalmai is csak nehézségek árán asszimilálhatók, és mire meghonosodnak, nagy valószínűséggel meg is változnak” (16).

Egy egész sor műveltségi és sajátosan pszichoanalitikus fogalom/műszó hallatlanul érdekes példája következik ezután (a szerző kitűnő magyarázatai segítségével ezeket a németül nem tudók is megértik). Rycroft is azt hangsúlyozza, amit majd Bettelheim (Bókay Antal előszavának megfogalmazásával, 9): „az amerikai pszichoanalízis [...] az eredeti közép-európai felfogásmódtól eltérő hermeneutikai háttérrel tett a pszichoanalízis mögé, a fordítás átértelmezte Freudot [...]. Az önismereti jelleget háttérbe szorította az orvosi megközelítés.”

Gonoszkodó közbeszúrásom már utalt rá, hogy bizony rólunk is szól a mese: gondoljunk az olyan, később nagy karriert befutott fogalmak és műszavak példájára, mint *Gestalt*, *rendszer* vagy *struktúra*. A nyelvtudomány-történetben (és azon belül a pedagógiai és ismeretterjesztő tevékenységben) végre tudatosulni látszik, hogy általában a tudományos fejlődés vagy a paradigma, a nyelvészettörténetben pedig különösen a nyelvrokonság fogalma (lásd például *affinitás*) korhoz és iskolához (paradigmához) kötődik, ezért igen óvatosan kezelendő. Arról nem is beszélve, hogy még „tudomány” esetében is mindig hozzá kell(ene) tenni, hogy európai (német) vagy angolszász értelmében veendő-e, hiszen *Wissenschaft* ≠ *science*! (Felhívom az Olvasók figyelmét Békés Vera *A hiányzó paradigma* című könyvére [Békés 1997], mely éppen ezekkel a nehézségekkel foglalkozik teljes komolysággal.)

A Bettelheim–Rycroft problémához nagyon jól illik két olyan szövegrész, mely kicsit tovább árnyalja a képet: az egyik az elangolosodó szakmai nyelv kis nyelveken való visszaadásáról, a másik a klasszikus kor modernkori nyelvi megragadásáról szól.

A már többször említett Buda Béla (1939–2013) Griffin előszavában (2003: VII–VIII) így ír:

„[A]z új szakkifejezések a tudományban (és különösen az ember-, illetve a társadalomtudományokban) sajátos metaforizációk, amelyek megfelelő szövegkörnyezetekben alakulnak ki, a közbeszéd (és különösen a szakmai diszkurzusok) hagyományaira épülnek, sokféle jelentéstartalmú árnyalatra és jelentésbeli összefüggésre utalnak. A metaforizációk a köznyelv kifejezéseit ruházzák fel új értelemmel. Ezért nagyon nehéz egy másik nyelvre lefordítani őket. A másik nyelvben is új konvencióknak kell kialakulniuk az új jelentéseket illetően, amihez az idő mellett megfelelő számú szakemberre, intézményes háttérre és publikációs aktivitásra van szükség. Ez az oka annak, hogy a társadalomtudományokban terjednek az anglicizmusok, hiszen egyszerűbb az angol szakkifejezés zárójeles, macskakörmös vagy esetleg »szemérmetlenül« átvevő használatával utalni az új terminológiai elemre. Ez a kötet is rákényszerül a zárójelek használatára, a szómagyarázatokra, esetenként az angolban már feltehetőleg szakkifejezéssé vált szó magyar jelentésváltozatainak alternatív alkalmazására. [A szerző] egyik legfőbb érdeme [...] az értelmezés, a jelentések iránti érzékenyítés.”

(Felhívom a figyelmet Buda Bélának egy kitűnő elemzésére, mely a műnyelvet létrehozó metaforizációs folyamatot tárgyalja: Buda 1966; valamint Fónagy Iván hasonló témájú klasszikus munkájára: Fónagy 1963.)

Bruno Snell (1996–1986) német klasszika-filológus ugyanezt a kérdést kicsit más oldalról feszegeti. Egy görög eszmetörténeti munka recenziójában (a könyv címe *Paidea*, aminek a latin *cultura* és a német *Bildung* felel meg) ennek a fogalomnak a „kikristályosodását” vizsgálja, és így ír:

Annak a divatnak a veszélye fenyeget, hogy egyszerűen görög szavakat használunk görög jelenségek megragadására; manapság éthoszról és páthoszról beszélünk, [...] paradigmáról és így tovább. Ezek a szavak a distancia érzését adják; óvakodni fogunk attól, hogy testvériesen egyik legyünk [a német kifejezés magyar visszaadására alkalmas lenne a latin tövű, de francia→német→magyar képzőjű „fraternizál”, vagy a hasonló jelentésű, de alacsonyabb stílusba tartozó „bratyiz”] magukkal a görögökkel, ha az ő éthoszukról [...] hallunk. Ez a távolságtartás szándékos és érthető reakció, eltérés attól az időtől, amely azt hitte, hogy ezt a távolságot pofonegyszerűen át lehet hidalni. De máris az a veszély fenyeget, hogy ezeket a görög szavakat mint szép mozgatható színpadi díszleteket használjuk, amik csak valami görögnek az illúzióját hívják elő. A laikusnak lehet, hogy egy ilyen exkvizit szókins imponál, de megérteni nem képes. A filológus azonban, aki görög szavakat vesz át nyelvünkbe, kényszerűen olyan dolgokra használja őket, amelyekre nem illenek, és gyorsan elveszíti az arra való érzékenységét, hogy melyik történelmi helyzethez tartoznak az egyes görög szavak; éspedig olyannyira elveszíti, hogy ezek a szavak, mint a tapasztalat igazolja, különösen akkor jelennek meg, ha egy modern érdeklődés saját modernitásától szeretne megszabadulni. A görög nyelv idegenségét csak úgy lehet megszüntetni, ha saját nyelvünk felől teljes komolysággal rögzítjük a régi és az új közötti különbségeket; ha azonban görög dolgokat be-beillesztett görög szavakkal írunk le, akkor pseudo-német és pseudo-görög nyelven beszélünk, vagyis olyan nyelven, amely nem enged meg éles gondolkozást (Snell 1966: 34).

Az említett könyvek tanulságai nyilvánvalóak. Pár szóval mégis hadd foglaljam össze, majd tegyek aktualizáló kiegészítést.

Ahogy agyunknak, úgy nyelvünknek is két szorosan összetartozó, egymást kiegészítő fele, része, tartománya van, és a teljes élet mindkettő ismeretét és használatát megkívánja mindnyájunktól – különösen pedig azoktól, akik hivatásszerűen használják a nyelvet.

A bölcsészképzés és az idegennyelv-oktatás minden egyoldalúsága káros önkorlátozás, és előbb-utóbb vissza is üt (még ha nem is annyira, mint egy ügyetlen, a bal féltéke működtetését eröltető pszichiáternél, aki nemhogy Erickson sikerességét és népszerűségét nem éri el, de egyszerűen éhen hal).

A köznapi életben, főleg reklámokban sűrűn megesik, hogy az anyanyelv-elsajátítás és az idegennyelv-tanulás módjainak és főleg sikerességének a különbsége elsikkad (lásd a „perfekt” vagy „anyanyelvi” jelzők használatát). Azt hiszem azonban, ezen igazság ellenére igenis legalább törekedni kell idegen nyelveken (is) a választékos, plasztikus nyelvhasználatra; ha úgy tetszik, mindkét watzlawicki nyelv elsajátítására. Egy kísérteties emlékemet hadd említsem: elképesztően (és irigylésre méltóan) jó nyelvtudású felsőbb éves német szakosokról kiderült (a német történelemnek a külföldi közvéleményben, például amerikai filmekben való megjelenése – „sötét német erdők, sötét német lélek” és hasonlók – kapcsán, hogy egyszerűen képtelenek voltak a párhuzamosan, de cikkcakkban haladó direkt és ironikus megközelítést követni. Konkrétan az is megdöbbenett, amikor kiderült: ’kelet’ jelentésben csak a germán/német *Ost(en)*-t, esetleg a latin eredetű *Orient*-et (lásd *Orient Expressz*) ismerik. A bibliai *Morgenland* (ahonnan a háromkirályok érkeztek) és a földrajzi *Levante* (Közel-Kelet

partvidéke) nem „ugrott be” nekik. A magyarázat (de nem a mentség!) nyilvánvaló: nemigen olvasnak olyan jellegű szöveget, ami játszik a nyelvvel, amin végigmegy az ironia „húzd meg – ereszd meg”-je. Az a német szakos, aki nem hogy a Bibliát, de még népmeséket sem olvasott, aki nem az „előjelváltásban” bővelkedő esszéeken vagy akár csak igényesebb újságszövegeken (például tárcákon) szocializálódott németül (de valószínűleg anyanyelvén sem), attól hiába várná bárki is ezt. Sőt még csak azt sem volna könnyű tudatosítani bennük, hogy egyáltalán minek a hiányáról van szó (mondanom sem kell, hogy nekem sem sikerült). Anélkül, hogy belemennék a „kommunikatív idegennyelv-oktatás” filozófiájába, csak megállapítom: Watzlawick elolvasása és egyáltalán a két agyfél működésének alapszintű ismerete nélkül is a „kommunikáció” részeként kell ismerni és elismerni ezt a kettősséget. Különbözik bekövetkezik a néhai Lomb Kató (1909–2003) szomorú jóslata, aki a jövő világnyelvét a „turistaangolban” látta (mondanom sem kell, hogy nem örült ennek); éspedig félé, hogy a turistakommunikáció fölötti szinteken is!

Visszatérve az olvasónapló szerzőihez, a régi játék mintájára akár így is lehetne fogalmazni: „Amerikából jöttünk (Rycroft nem, de ő meg az „angolszász óhazából”), mesterségünk címe a lélek és a nyelv”. A kör azonban bezárul: Watzlawick Ausztriából származott (neve alapján szláv ősökkel), két nyelven publikált; Bettelheim szintén ausztriai eredetű, zsidó származású; Erickson pedig skandináv bevándorlók leszármazottja volt. Még Európánál maradva: az idézett, Magyarországról Franciaországba került – és pszichoanalitikusként is működő – nyelvész és irodalmár Fónagy Iván egész életében ugyanezt a teljességet hirdette: racionális és emocionális, tudomány és művészet egységét. Amihez hozzáadódik mindennek a fényében Magyarország és a külföld, az Óvilág és az Újvilág valamilyen szellemi egysége – de persze egészséges különbözősége is.

IRODALOM

(A szerző kérésére a külföldi szerzők keresztneve is rövidítetlenül szerepel.)

- Békés Vera (1997): *A hiányzó paradigma*. Debrecen: Latin betűk.
- Bettelheim, Bruno (1976): *The uses of enchantment: The meaning and importance of fairy tales*. New York: Knopf.
- (1978): The holocaust – one generation later. *Encounter*, decemberi szám, 7–18.
- (1979): *Surviving and other essays*. New York: Alfred A. Knopf.
- (1982): *Freud and man's soul*. New York: Alfred A. Knopf.
- (1985/2008): *A mese bővítele és a bontakozó gyermeki lélek*. 1. kiadás = 1985, 2. kiadás = 1988 és 3. kiadás = 1994, Budapest: Gondolat Kiadó; 4. kiadás = 2000, 5. kiadás = 2004, 6. kiadás = 2005, 7. kiadás = 2008, Corvina.
- (1986): *Freud und die Seele des Menschen*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- (1988a): *A végső határ. Tanulmányok*. Budapest: Európa, Modern Könyvtár.
- (1988b): Brauchen Kinder Fernsehen? *TELEVISION* 1. 4–7.
- Bettelheim, Bruno (1982): *On learning to read: The child's fascination with meaning*. Knopf, New York: Alfred A. Knopf.
- Buda Béla (1966): A kommunikáció és az emberi kapcsolatok pszichológiája. *Valóság* 9/6, 16–27.

- Castner, Daniela (1990): Respekt vor der Seele des Kindes. *Der Standard*. március 15., 11.
- Cserháthalápy Halápy Gábor (2012): *Első magyar sznobszótár. Nélkülözhetetlen segédkönyv mindazok számára, akik magyar szavaink helyett beszédjükben, írásukban idegen szokat kívánnak használni*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Fónagy Iván (1963): *A metafora a fonetikai műnyelvben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- (1997/2001): Nyelvészet és pszichoanalízis. Beszélgetés Fónagy Ivánnal (Az interjút készítette Erős Ferenc és Szilasi Judit). *Thalassa* 8., 42–58. Újra in: Ritter Andrea – Erős Ferenc (szerk.): *A megtalált nyelv. Válogatás magyar származású francia pszichoanalitikusok munkáiból*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 204–214.
- Griffin, Em (2003): *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Előszó: Buda Béla. Budapest: Harmat.
- Kluge, Friedrich (2002): *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. (Átdolgozta: Seebold, Elmar. 24., ellenőrzött és átdolgozott kiadás.) Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Komoróczy Géza (szerk., 1995) *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem*. Írta: Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai Viktória, Strbik Andrea. Budapest: Városháza, MTA Judaisztikai Kutatócsoport.
- Pollak, Richard (2005): *Az igazi Bruno Bettelheim*. Budapest: Európa.
- Postman, Neil (1976): *Crazy talk, stupid talk. How we defeat ourselves by the way we talk – and what to do about it*. New York: Dell, Delta Books.
- Raj Tamás (1999): *100+1 jiddis szó. Zsidóságismeret új megközelítésben*. Budapest: Makkabi Kiadó.
- Rycroft, Charles (1972): *A critical dictionary of psychoanalysis*. Harmondsworth: Penguin.
- (1994): *A pszichoanalízis kritikai szótára*. Ford.: Rácz Dániel. Előszó: Bókay Antal. Budapest: Alapítvány az Örökbefogadó és Nevelőszülőkért, Párbeszéd Könyvek.
- Sárközi Mátyás (2005): *Mit is jelent? Sárközi Mátyás szótára*. Budapest: Osiris Kiadó.
- (2009): *A bizarr évei. Élet és irodalom Rákosi Mátyás alatt*. Budapest: Kortárs Kiadó.
- Snell, Bruno (1935): Werner Jaeger: Paideia. Die Formung des griechischen Menschen, I. Berlin, 1934. *Göttingische Gelehrte Anzeigen* 197, 329–353.; Újra (1966) in: *Gesammelte Schriften*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 32–54, id. h. 34.
- Szépe György (2013): *Nyelvészportrék*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Weizsäcker, Carl Friedrich (1988): Erinnerungen an Martin Heidegger. In: Fetzer, Günther (szerk.): *Das Lesebuch der Deutschen*. München: Wilhelm Heyne Verlag, 182–189.
- Wiesel, Elie (1996): *Minden folyó a tengerbe siet*. Budapest: Esély Könyvklub.